

Sura Təriyel qızı Pənahlı*
İŞARƏ NƏZƏRİYYƏSİNDƏ SİMVOL FENOMENİ

Giriş. Simvol – mədəni universalıların bir növüdür. Humanitar elmlərin bir çox sahələrində simvolun nəzəri və mədəni-tarixi baxımdan araşdırılmasına əsaslanır. Simvolun araşdırılma metodikası və ona yanaşmalar müxtəlifdir. İlk baxışdan bu iki anlayış arasında əlaqə tapmaq çətindir. Bir tərəfdən simvol sosio-mədəni, dini, siyasi və bədii işarələrin konkret ifadəsi hesab oluna bilər. Bu işarə sistemləri isə öz nəzəri əsaslarına və təsvir formalarına görə fərqlidir. Digər tərəfdən simvolun nəzəri təhlili fəlsəfi-mantiqi və semiotik araşdırmalar baxımından işarənin bir növü hesab etməyə imkan verir [2, 131-132].

Müxtəlif simvolik sistemlərin dildə ifadə olunma formalarının nəzəri əsasları çox mürəkkəbdir. Semiotik proseslər insan şüurunun və onun funksionallaşma mexanizmlərinin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Bu isə semiozin strukturunun ifadəsi və nəzəri əsaslarının əsasları ilə bilavasitə bağlıdır [1, 47-52].

Simvolun və işarə sistemləri semiozin mürəkkəb səviyyələrini və elementlərini təşkil edərək bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Bu baxımdan simvol və işarənin nəzəri və mədəni-tarixi baxımdan diferensiaslaşması vacibdir [5, 21-24].

Simvol və işarə müasir mədəniyyətin və insan şüurunun əsas ünsiyət vasitələrinə çevrilir, simvolun kompleks tədqiqi insan şüurunun və ətraf aləmin əlaqəsini araşdırır.

Əsas hissə. Simvolun mədəni tarixi və nəzəri baxımdan araşdırılması müasir dövrün aktual elmi problemlərindən biri sayıla bilər. Simvol mədəni ünsiyət fəzasının əsas hissələrindən biri olaraq dil daşıyıcısının şüurunda dəyər və məna kompleksləri yaradır. Simvol eyni zamanda maddi və mənəvi dəyərlərin insan şüurunda əks olunmasına xidmət edir və insan şəxsiyyətinin formalaşmasına şərait yaradır [6, 100-106].

Simvolun nəzəri təhlilində insan fəaliyyətinə əsaslanan mədəni yanaşma əsas götürülmür. Belə yanaşma simvolu maddi və mədəni dəyərlər sistemində insanın şüurlu fəaliyyətinin və sosio-mədəni dinamikasının müstəvisində araşdırmağa imkan yaradır. Simvolun dərk olunmasında sosio-mədəni dəyərlər sistemini mexanizmləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dəyərlər sistemi sosio-mədəni, montiqi diferensiaslaşmış rəasional biliyin analitik kontekstini təşkil edir. Simvol – kütləvi şüurun mexanizmlərindən biri sayıla bilər [9, 123-127].

Simvol – məna və dəyərlər haqqında bilikləri cəmləşdirərək, onların haqqında təsəvvür yaradır. Simvol sosial funksiyası özündə təcəssüm etdirərək insanların şüuruna və kütləvi fəaliyyətinə təsir göstərir. Simvolun araşdırılmasında millətlərarası, mədəniyyətlərarası və dirlərarası qarşılıqlı münasibətlərini və konfliktlərinin tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir [7, 37-50]. Çünki bu münasibətlər müasir dünyanı və onun mədəniyyətini təmsil edir.

Simvolun dərk olunma və qarşılıqlı təsir xüsusiyyətləri bəymalxalq iqtisadi, mədəni, dini münasibətlərin formalaşmasında xüsusi rola malikdir. Ünsiyət mədəniyyətinin tədqiqində xüsusi semiotik işarə komponentləri ilə yanaşı simvollar da araşdırılmalıdır. Simvolun dəyər komponentinin araşdırılması onun dar işarə çərçivəsində tədqiqindən bilavasitə kənara çıxaraq semiozin sosio-mədəni müstəvidə təkamülünə şərait yaradır. Bu baxımdan simvol fərdi və ictimai şüurun inkişafına təkan verir. Buna görə də simvolun təhlili nəinki işarə nəzəriyyəsi baxımından, eyni zamanda dil daşıyıcısının münasibəti nöqtəyi-nəzərindən aktualdır.

Estetikanın tarixi dinamikada araşdırılması baxımından simvolik formaların təbiəti və təkamülü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dəyərlər sisteminin formalaşma və funksionallaşma mexanizmləri bilavasitə işarə nəzəriyyəsi və simvollar ilə bağlıdır. Simvolun empirik təsviri və ona tarixi yanaşma bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə aparıla bilməz.

Simvolun təhlilində tarixi-mədəni yanaşma möhkəm nəzəri əsaslara söykənməli, konkret tarixi materiala əsaslanmalıdır. Simvolun nəzəri təhlili onun tarixi tədqiqi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu problem S.Todorov, V.Leyzerski, V.İvanov, Q.Kosikov, Q.Şoşepsov, İ.Çeredniçenko və digər alimlərin əsərlərində araşdırılmışdır. Məsələ burasındadır ki, simvolun tədqiqi əsasən müşahidə edən şəxsin müəyyən əşyaya münasibətinə əsaslanır. Bu baxımdan tədqiqatçı simvolun işarə təcəssümünə əsaslanmalıdır, yəni incəsənətin, dilin fəlsəfi nəzəriyyələrin təsiri əsas götürülməlidir. Lakin dil daşıyıcısının dərk fenomenini, onun təsəvvürü burada mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Fəlsəfi baxımdan simvolun təhlili elmi təkəkkürün və dini yanaşmanın vəhdətini təcəssüm etdirir. Bu yanaşma Portiri, Yarnvlix, Oriçen, Aleksandriyalı Kliment, Dionisi, Maksim, İohann, Damaskin, Qriçon Palama və digər mütəfəkkirlərin əsərlərində əks olunur. Bu əsərlərdə simvola nəzəri yanaşma, onun semantik və emosional dərkə əlaqəli şəkildə əks olunur.

Alman filosofu İ.Kant ümumiyyətlə mədəniyyəti insanın simvolik fəaliyyəti kimi qəbul edirdi. İ.Kant insan şüurunun yaradıcı fəaliyyətində simvolun rolunu xüsusi qeyd edirdi. Alman filosofları Q.Hegel və V.Şelling simvola romantizm nöqtəyi-nəzərində yanaşır və dilin antropoloji paradigmi müstəvisində təhlil etməyə çalışırdılar. Romantik fəlsəfə və dilin antropoloji paradigmi çərçivəsində V.Humboldt, A.Potebnaya, F.Boas və E.Sepir də simvolu təhlil etməyə çalışırdılar. Onlar təbii dilin simvolik əsaslarını məhz antropoloji müstəvidə təqdim edirdilər.

Simvolik formaların təhlili Avropa alimləri, E.Kassirir, V.Dilçey, X.Qadamer, P.Riker və digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Simvol konsepsiyası V.Solovoyovun, P.Florenskinin, S.Bukqakovun, A.Losevinin əsərlərində simvola dini-fəlsəfi, tarixi və linqvistik yanaşmanı özündə ehtiva edirdi.

Müasir elmin fundamental problemləri çərçivəsində simvolun təhlili ali sinir fəaliyyətinin tədqiqi ilə yanaşı aparılır. İnsan təkəkkürünün formalaşmasında ikili "kodlaşmanın" rolu, dərk etmənin sensor əsaslarının öyrənilməsi burada üstünlük təşkil edir. Simvolun araşdırılmasında koqnitiv tədqiqatların mühüm rolunu xüsusilə qeyd etmək

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Tibb Universiteti

lazımdır. N.Çamskinin, D.Lakoffun, U.Maturanın, U.Kuaynın, E.Kubryakovanın, R.Pavilenisin, N.Ryabsevanın əsərlərini qeyd etmək yerinə düşərdi.

Simvolun tədqiqində psixoloji və psixanalitik araşdırmalar alimlər tərəfindən maraqla qarşılanır. Bu sahədə L.Viqotski, A.Leontyev, Pjaje, Lakan, Freyd, Fromm, Uunq və başqaları maraqlı əsərlər yaratmışlar. Simvolun tədqiqinin mühüm sahələrindən birini məhz semiotik araşdırmalar təşkil edir. Bu semiotik məlumatların siyahısına Y.Lotmanın, Ç.Morrisin, Ç.Pirsin, V.Toporovun, B.Uspenskinin, R.Yakobsonun əsərləri daxildir.

Simvol nəzəriyyəsi Avropada təşkil tapmış və romantizm mədəni cərəyanı ilə sıx surətdə bağlı olmuşdur. XIX əsrdə formalaşmış romantizm mədəniyyəti incəsənət və ədəbiyyatda simvolik formaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Simvol problemi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində xüsusi aktuallıq kəsb etmişdir. Bu zaman simvolik obrazlılıq incəsənət və ədəbiyyatda əsas fenoməna çevrilmişdi.

Avropa elmində simvol kateqoriyasının yaranması bilavasitə antik dövr və ellinizm mədəniyyəti ilə bağlıdır. Simvol kateqoriyasının yaranması Avropada rəşonalizmin meydana gəlməsi ilə bir dövrə təsadüf edir. Bu zaman simvol anlayış statusu olaraq ikili səciyyə daşıyır. Bir tərəfdən ətraf aləmi əks etdirir, digər tərəfdən isə ətraf aləmin insan təfəkküründə əksini özümdə ehtiva edir.

Simvol bir kateqoriya olaraq dil və təfəkkür ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edir və şüurun əksətdirmə funksiyasını özümdə ehtiva edir. Mədəniyyət və ünsiyyətin bir elementi kimi simvol insan şüurunda əksətdirmə funksiyasını yerinə yetirir. Bu baxımdan insan fəaliyyətinə sistemli yanaşmada simvolun xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Sosiomədəni ünsiyyətin adresatı və adresantı arasındakı münasibətdə simvolun ikili rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu isə simvolizasiya prosesinin rəşonal və kreativ əsaslarını təşkil edir. Bu baxımdan simvola ikili yanaşma mövcuddur.

Bu yanaşmalar bir-birindən köklü surətdə fərqlənir. Birinci yanaşma ontoloji yanaşma adlanır. Burada simvola işarə kimi yanaşılır. İkinci yanaşma qnoseoloji yanaşmadır. Burada simvol dərk etmə üsulu kimi qəbul edilir. Ontoloji yanaşma rus dini fəlsəfəsində öz əksini tapmışdı. Simvolun antoloji dərk olunması XX əsrdə simvolizmin əsaslarını yaratmışdır.

Rus dini fəlsəfəsi XX əsrdə yalnız simvolik antologiya nəzəriyyəsini deyil, eyni zamanda sözlün antologiyasını əsas götürürdü. A.F.Losevin əsərləri bədi simvolizmin inkişafında xüsusi dövr təşkil edir. A.F.Losev dini-fəlsəfi və lingvistik simvolizmin əsas müddəalarını öz əsərlərində bildirir. O, simvola məntiq və semantika kontekstində yanaşaraq, simvolun universallığını xüsusi qeyd edir. A.F.Losev "Логика символа" adlı monoqrafiyasında simvolu sosial mədəni və bədi fenomen kimi təhlil edir [3, 27-36].

Beləliklə, ilkin simvolika və incəsənət əsərlərində təsvir olunan ikinci simvolika ontoloji və qnoseoloji axımdan fərqlidir. İkinci simvolika bədi yaradıcılıq məhsuludur, burada simvolik mahiyyət sonradan yaradılmışdır.

A.F.Losevin fikrincə, simvol işarədir, lakin bu işarə çoxsaylı mənə valentliliyinə malikdir [3, 106-117]. Semiotika işarə nəzəriyyəsinin bir hissəsi olub, əsasən, Ç.Pirsin ideyalarına söykənir. Ş.Pirs işarəni meta-anlayış kimi qəbul edir və onun yalnız simvola deyil, həm də obraza münasibətini açıqlamağa çalışır [6, 70-75]. R.Bartın fikrincə, simvol işarənin üç münasibətinə əsaslanır. Burada mənəlandırın və mənəlanan arasındakı münasibətlər əsas götürülür [7, 28-33]. R.Bart şüurun simvolik və paradigmatik münasibətini qarşılaşdıraraq simvol və işarə anlayışları arasındakı münasibətlərə aydınlıq gətirməyə çalışır. Alimin fikrincə, simvol işarədən əsaslı surətdə fərqlənir, O qeyd edir ki, simvol obraz deyildir, çoxsaylı mənəların vəhdətidir [7, 80-84].

Nəticə. Simvolun təhlili onun funksiyalarının insan şüuru ilə cəmiyyətin təkamülü müstəvisində araşdırılması ilə bağlıdır. Simvola iki yanaşma: ontoloji və qnoseoloji yanaşma mövcud olmuşdur. Simvolizasiya prosesinin psixofizioloji və koqnitiv əsasları mövcuddur. İnsan cəmiyyətinin və mədəniyyətin təkamül prosesində simvolik formalar daima dəyişmişdir.

Simvol – mədəni və insani dəyərlərin ifadəsidir. Simvol semantik baxımdan təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyildir. Onun semantikasi ətraf aləmdəki əşya və hadisələrlə bilavasitə bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Фидеева И.Ф. Символ и ее интерпретаторы. Архангельск: Наука, 2004.
2. Флоренский Г.А. У водоразделов мысли. Москва: Правда, 1990.
3. Лосев А.Ф. Логика символа. Москва: Наука, 1973.
4. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. Москва: МГУ, 1982.
5. Бельий А. Критицизм и символизм. Москва: Наука, 2010.
6. Пирс Ч.С. Избранные произведения. Москва: Правда, 2012.
7. Барт Р. Избранные работы. Семантика, поэтика. Москва: Прогресс, 2019.
8. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва: Прогресс, 2005.
9. Каган М.С. Философские теории ценности. Москва: Прогресс, 2004.
10. Мамардашвили М., Пятигорский А. Символ и сознание. Москва: Языки русской культуры, 1997.

Açar sözlər: arxaik struktur, insan şüuru, formalaşmış dəyər sistemi, arxaik simvolika, biososioloji varlıq, ibtidai simvol, simvol və işarə, bədi obraz.

Ключевые слова: архаическая структура, человеческое сознание, сформировавшаяся система ценностей, архаическая символика, биосоциологическое существо, первобытный символ, символ и знак, художественный образ.

Key words: archaic structure, human consciousness, formed value system, archaic symbolism, biosociological being, primitive symbols, symbols and signs, artistic image.

Xülasə

Simvol insan şüurunun arxaik strukturunu təmsil edir. Simvol artıq formalaşmış dəyərlər sistemini əks etdirməyə də bu formalaşmanın ilkin dövrünü özümdə ehtiva edir. Arxaik simvolikanın formalaşması insanın biososioloji varlıq kimi yaranması dövrünə təsadüf edir. Məhz buna görə də ibtidai simvollar insanın biososioloji varlıq kimi təkamülünü əks etdirir. Simvol və işarənin qarşılaşdırılması müqayisəsi nəzəri cəhətdən çox aktualdır. Bu zaman simvol və işarə insan şüurunun strukturunda və dərk etmə fəaliyyətində öz ifadəsini tapır. Bütün bunlar simvol və işarənin ünsiyyət prosesində və semiozisdə yerini müəyyənləşdirir. Simvolun təhlili bədi obrazın xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Obrazdan fərqli olaraq, simvol ünsiyyətə qədərki dövrü özümdə ehtiva edir. Buna görə də semiotiklik onda ikinci dərəcəlidir.

Явления символов в теории знаков Резюме

Символ, представляя собой архаическую структуру человеческого сознания, не отражает уже сформировавшуюся систему ценностей, но является начальным этапом такого формирования. Формирование архаической символики связано с периодом становления человека как био-социокультурного существа, поэтому первобытный символ отразил ценности сохранения рода биологического существования человека жизнь его. Принципиально значением является теоретическое обоснование противопоставления символа и знака, которое осуществляется как с точки зрения их функционирования в структуре человеческого сознания и познавательной деятельности, так и с точки зрения их места в системе коммуникации и семозиса. Анализ символа представляет существенное значение для понимания природы художественного образа. Символ, в отличие от образа представляет собой до коммуникативное образование, поэтому семiotическое в нем вторично.

The phenomenon of characters in sign theory Summary

Symbols represent the archaic structure of the human mind. The symbol also includes the initial period of this formation, reflecting the already formed system of values. The formation of archaic symbolism coincides with the emergence of man as a biosociological being. That is why primitive symbols reflect the evolution of man as a biosociological being. The comparison of symbols and signs is very relevant in theory. In this case, the symbols and signs find their expression in the structure of the human mind and in the activity of perception. All this determines the place of symbols and signs in the process of communication and semiosis. The analysis of the symbol is of special importance in the study of the features of the artistic image. Unlike an image, a character has a pre-communication period. Therefore, semiotics is secondary to it.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva